

WITTGENSTEINOVE NÁZORY NA ETIKU V STREDNOM A NESKOROM OBDOBÍ JEHO FILOZOFICKÉHO VÝVINU¹

ANNA REMIŠOVÁ, Katedra kulturológie FiF UK, Bratislava

REMIŠOVÁ, A.: Wittgenstein's Views of Ethics in the Middle and the Late Periods of his Philosophical Development
FILOZOFIA 58, 2003, No 7, p. 437

In her analysis the author comes to the conclusion, that Wittgenstein's conception of ethics in the end of 1920s was marked by: 1. an ambiguous and confusing explanation of the term "ethics"; 2. continuously putting stress on fact/value difference as well as on the ethical being beyond the expression; 3. introducing the difference between the relative and the absolute (ethical) use of the words "good" and "right", "value" and differentiating between relative and absolute value judgments; 4. claiming the first person discourse as the only possible ethical discourse. The shift in Wittgenstein's views of ethics consists in that 1. Wittgenstein started to use the word "ethics" in its traditional meaning; 2. in his discussions of ethics he deals with moral problems of everyday life; 3. he makes his views on the absolute judgments' being beyond expression more accurate; 4. he takes ethics as an theoretical system; 5. he sees ethics not as one doctrine, but rather as a whole consisting of several theoretical systems; 6. the influence of language game on ethical system becomes visible. Nevertheless, considering ethics in its traditional meaning did not depress his understanding of ethics as something higher, transcendent and God related.

Vo Wittgensteinovom živote zohrávajú etika a etické veľmi dôležitú úlohu. Jeho názory na etiku sa v jednotlivých fázach jeho filozofického vývinu menili. Tento článok je druhým z dvoch článkov, v ktorých sa zaoberáme Wittgensteinovým chápaním etiky s cieľom poukázať na zvláštnosti jeho názorov na etiku v jednotlivých štádiách jeho tvorby. V prvom článku sme sa sústredili na analýzu Wittgensteinovho chápanie etiky v ranom období, t. j. v období, v ktorom písal *Zápisníky* (1914 - 1916) a *Traktát* ([9]; [7]). Cieľom tohto článku je skúmanie Wittgensteinových názorov na etiku v strednom a neskorom období jeho filozofického vývinu, t. j. v čase, keď sa začal odpútať od niektorých myšlienok *Traktátu* a približovať k teoretickým východiskám *Filozofických skúmaní*. Názory na etiku v strednom období skúmame na základe konceptu *Prednášky o etike* [8] a Waismannových záznamov konverzácie s Wittgensteinom (1929 - 1930) [10]. Skúmanie tretieho, neskorého štádia Wittgensteinových názorov na etiku nevychádza z priameho zdroja, ale z Rheesovho opisu diskusií a rozhovorov, ktoré spolu viedli o etike a morálnych problémoch v rokoch 1942 a 1945 [2].

1. Wittgensteinovo chápanie etiky v rokoch 1929 - 1930. Hlavné pramene, z ktorých sme ťažili pri skúmaní Wittgensteinových názorov na etiku v strednom

¹ Za kritické pripomienky k predchádzajúcim verziám tejto state a za mnohé podnetné myšlienky, ktoré mi pomohli vylepšiť danú prácu, ďakujem P. Cmorejovi.

období, sú poznámky Friedricha Waismanna, v ktorých autor zaznamenáva viedenské diskusie Wittgensteina so Schlickom a s ním v rokoch 1929 - 1930 [10], a koncept jeho vystúpenia pred krúžkom "Heretics" v Cambridgi (1929 - 1930), ktorý je všeobecne známy ako *Prednáška o etike* [8]. Treba však poznamenať, že názov prednášky nepochádza od Wittgensteina, rukopis bol pôvodne bez nadpisu. V novembri roku 1929 prijal Wittgenstein pozvanie od C. K. Ogdena, spoluprekladateľa a vydavateľa *Traktátu*, vystúpiť s prednáškou pred touto spoločnosťou. Podľa R. Rheesa text prednášky vznikol v období september 1929 až december 1930 (pozri [3], 141). J. Schulte upozorňuje, že obsahová zhoda Waismannových poznámok s konspektom prednášky, ako aj rôzne odvolávaní sa na prednášku svedčia o tom, že prinajmenšom jeden variant textu bol hotový už v roku 1929 ([3], 141).

Skutočnosť, že Wittgensteinov text sa publikoval a stal známym pod názvom *Prednáška o etike*, naznačuje, akoby obsah prednášky bol o etike ako filozofickej disciplíne v jej tradičnom význame. Monk konštatuje, že "najprekvapujúcejším však bolo, že prednáška sa vôbec nezaoberala etikou v tom zmysle, ako sa tento termín spravidla chápe. Wittgenstein nehovoril ani o morálnych problémoch, ani o tom, ako sa dajú analyzovať a chápať" ([1], 283). V tomto duchu hodnotí *Prednášku o etike* aj Schulte, podľa ktorého prednáška o etike neznamenal žiadny originálny prínos pre etiku ako filozofickú disciplínu, jej význam spočíva najmä v tom, že je charakteristickým dokumentom o Wittgensteinovej osobnosti ([3], 97).

Fakt, že dvaja významní znalci Wittgensteinovho diela zhodne tvrdia, že Wittgensteinova *Prednáška o etike* nie je prednáškou o etike v tradičnom zmysle, považujeme za veľmi dôležitú. Aj keď sa tieto ich zistenia vzťahujú predovšetkým na chápanie etiky v *Prednáške o etike*, potvrdzujú opodstatnenosť našich vlastných poznatkov skúmania Wittgensteinovej etiky v prvom období jeho tvorby, ktorých podstata spočíva práve v konštatovaní, že Wittgensteinovo používanie termínu *etika* nemožno stotožňovať s tradičným významom tohto slova.

Wittgenstein chcel touto prednáškou "skorigovať najtvrdošijnejší a najzávažnejší omyl v chápaní *Traktátu*: predstavu, že je napísaný v antimetafyzickom, pozitivistickom duchu" ([1], 282). Wittgenstein robí ďalší pokus, aby ukázal, že jeho postoj sa radikálne líši od antimetafyzického postoja pozitivistov. Podobne, ako kedysi písal Fickerovi, že nevyšlovené posolstvo *Traktátu*, etično, je dôležitejšie ako text o logike, v *Prednáške o etike* zdôraznil myšlienku, že etika, aj keď je nevyjadriteľná v jazyku, ktorým vyjadrujeme fakty, je v našom v živote nesmierne dôležitá, pretože je "vnútornou, absolútnou hodnotou" ([8], 17).

V tomto období sa nám zdajú byť dôležité vo Wittgensteinových úvahách o etike a etickom tieto aspekty:

1. nejednoznačné a konfúzne vysvetlenie termínu "etika";
2. podobne ako v *Traktáte* aj v *Prednáške o etike* kladie dôraz na rozdiel medzi faktom a hodnotou a na nevyjadriteľnosť etického;
3. v *Prednáške o etike* sa objavuje analýza rozdielu medzi relatívnym a absolútnym (etickým) používaním slov "dobrý", "správny", "hodnota" a rozdelenie súdov na relatívne hodnotové sudy a absolútne hodnotové sudy, ktoré v *Traktáte* chýba;

4. o etike možno hovoriť len v prvej osobe. Zážitky, ktoré poznáme z vlastnej skúsenosti, sú pokusom vyjadriť nevyjadriteľné, majú pre človeka v určitom zmysle "vnútornú, absolútnu hodnotu".

1. 1. Čo je etika podľa Wittgensteina? Wittgenstein začína svoju prednášku o etike tým, že chce vysvetliť slovo *etika*. Hovorí, že etiku chápe tak, ako ju poníma G. E. Moore v práci *Principia Ethica*, kde sa hovorí, že "etika je všeobecné skúmanie toho, čo je dobré". Hneď nasledujúcou vetou si však Wittgenstein protirečí, keď dodáva: "Ja však budem výraz 'etika' používať v o niečo širšom zmysle, ktorý podľa môjho presvedčenia zahŕňa aj najpodstatnejšiu časť toho, čo sa vo všeobecnosti nazýva estetikou." ([8], 10) Je však po takomto doplnku Wittgensteinovo tvrdenie, že poníma etiku tak ako G. E. Moore, správne? V *Prednáške o etike* sa Wittgenstein viac o spojení etiky a estetiky ani o estetike samej bližšie nezmiňuje.

Wittgenstein v snahe priblížiť svoje predstavy o predmete etiky uvádza niekoľko viet, podľa neho viac-menej rovnakého významu, z ktorých každú by bolo možné použiť namiesto Moorovej definície etiky. Ide o tieto vety: Etika je skúmanie toho, čo je hodnota, prípadne toho, čo je skutočne dôležité. Dalo by sa tiež povedať, že etike ide o to, aby preskúmala zmysel života, skúmala, čo robí život hodným žitia alebo aký je správny spôsob života. Riadiac sa Wittgensteinovým návodom, mali by nám tieto vety pomôcť pri pochopení toho, čo je etika ([8], 10 - 11).

1. 2. Relatívne a absolútne hodnotové súdy. Novým v *Prednáške o etike* v porovnaní s predchádzajúcimi Wittgensteinovými názormi na etiku je vysvetlenie používania uvedených viet v dvojakom zmysle, dvomi od seba celkom odlišnými spôsobmi. Jeden spôsob nazýva každodenným alebo relatívnym a druhý etickým alebo absolútnym. A tu nás Wittgenstein mátie po druhý raz, možno totiž predpokladať, že ide o dve roviny etiky - každodennú a absolútnu. Ďalšie vysvetľovanie relatívneho zmyslu však poukazuje jednoznačne na to, že táto každodenná rovina nemá s etikou ako takou nič spoločné, že Wittgenstein vlastne stotožňuje etiku len s absolútnou úrovňou, ktorú prezentujú absolútne súdy.

Slová *dobry, spravny, hodnota* používame relatívne vtedy, keď je daný účel konania alebo spôsob konania a sú určené všeobecne akceptované kritériá viac alebo menej *dobrého* alebo *správneho*. Tak napríklad slovo *dobry* v relatívnom zmysle podľa Wittgensteina znamená to, že bol dosiahnutý určitý štandard, ktorý bol dopredu stanovený. Ak sa napríklad povie, že táto stolička je dobrá, chce sa tým povedať, že táto stolička vyhovuje určitému predurčenému účelu, takže slovo *dobry* má tu zmysel len potiaľ, pokiaľ bol dopredu stanovený účel. Keď povieme, že niekto je dobrý klavirista, mienime tým, že vie zahrat' kompozície určitého stupňa zložitosti s určitým stupňom zručnosti. Keď sa povie, že je dôležité, aby človek neprechladol, myslí sa tým, že prechladnutie by narušilo jeho spôsob života. Takisto keď sa povie, že táto cesta je správna, mieni sa tým, že táto cesta je správna vzhľadom na určitý cieľ a v relácii k nemu. Wittgenstein hovorí, že tieto slová v uvedenom (relatívnom) používaní nespôsobujú žiadne problémy. V etike ich však používame odlišným spôsobom. Wittgenstein uvádza ako príklad situáciu, keď niekto hrá tenis a niekto iný mu povie, že by mal hrať lepšie.

Mohol by odpovedať: "Viem, že hrám zle, ale nechce sa mi hrať lepšie." Na takúto odpoveď by zrejme nasledovala reakcia: "Nuž dobre, všetko je v poriadku." Keby však tento človek niekoho oklamal a postihnutý by mu povedal, že sa správa zle, mohol by mu takisto odpovedať: "Viem, že sa správam zle, ale vôbec sa mi nechce správať lepšie." Na túto odpoveď by už zrejme nenasledovala odpoveď "Nuž dobre, všetko je v poriadku", ale iná: "*Mali by ste však chcieť správať sa lepšie.*" ([8], 11) Tentokrát ide o absolútny hodnotový súd, zatiaľ čo v prvom prípade ide o relatívny hodnotový súd. Stojí za povšimnutie, že na tomto mieste vlastne Wittgenstein po prvý raz uvádza príklad na absolútny súd.

Rozdiel medzi relatívnym hodnotovým súdom a absolútnym hodnotovým súdom spočíva podľa Wittgensteina v tom, že "každý relatívny hodnotový súd je len výpoveďou o faktickom a môže sa tak sformulovať preto, lebo nebude viac pôsobiť vo forme hodnotového súdu. Všetky relatívne hodnotové súdy sú síce, ako som ukázal, len výpovede o faktickom, ale zo žiadnej faktickej výpovede sa nemôže odvodiť absolútny hodnotový súd ani ho nemôže implikovať" ([8], 12). Wittgenstein približuje túto svoju myšlienku na príklade veľkej knihy, ktorú by mohol napísať niekto, kto je vševediaci. V takejto knihe by boli obsiahnuté všetky relatívne hodnotové súdy, všetky pravdivé vedecké vety, ba všetky pravdivé vety, ktoré sa dajú vytvoriť. Všetky by boli na jednej úrovni. Ak by v tejto knihe bol opis vraždy so všetkými fyzickými a psychologickými podrobnosťami, nenašlo by sa v opise nič, čo by sa mohlo považovať za nejakú zásadu etiky. Vražda je tu na tej istej úrovni ako ktorákoľvek iná udalosť, napríklad pád kameňa. Aj keby nás také čítanie rozhorčilo, sú tu "len fakty, fakty a ešte raz fakty, ale žiadna etika" ([8], 13). Wittgenstein si kladie otázku, "čím by vlastne musela byť etika, keby vôbec existovala veda tohto druhu" ([8], 13). Odpoveď vyznieva radikálne: "... nikdy nedokážeme napísať vedeckú knihu, ktorej predmet by bol sám osebe vznešený a bol by niečím vyšším ako iné predmety." Wittgenstein používa na vyjadrenie svojho pocitu metaforu: "Keby bol niekto v stave napísať knihu o etike, ktorá by skutočne bola knihou o etike, tak by táto kniha s explóziou zničila všetky iné knihy na svete." ([8], 13)

Je očividné, že etika vo Wittgensteinovom ponímaní je niečo iné, vyššie ako fakty sveta, resp. ako poznanie vecnej stránky sveta. Etika je niečo, čo je samo osebe vznešené, čo je samo osebe hodnotou. Inými slovami, etika tak, ako ju chápe Wittgenstein, nemá do činenia s faktami a nemôže byť vedou. Keďže však Wittgensteinovo chápanie etiky je odlišné od bežného chápania etiky, nebolo by korektné aplikovať tieto Wittgensteinove názory na tradičnú etiku. K takejto mechanickej aplikácii môže dôjsť práve preto, že sa nedostatočne reflektujú rozdiely medzi etikou vo Wittgensteinovom zmysle a etikou v tradičnom zmysle.²

1. 3. Etika - narážanie na hranice jazyka. O nevyjadriteľnosti etiky veľmi zreteľne a jednoznačne píše Wittgenstein už v *Traktáte* (6.421), kde sa opiera najmä o svoju koncepciu zmysluplných viet a o rozdiel medzi faktami a hodnotami. V *Prednáške o etike* vysvetľuje túto nevyjadriteľnosť v súvislosti s hranicami jazyka,

² Sme si samozrejme vedomí, že diskusia o statusu etiky, o tom, či je etika veda, aké poznanie prináša etika, existujú a sú legitímne aj v "priestoroch" tradičnej etiky. Na tomto mieste si neklademe za cieľ venovať pozornosť týmto teoretickým otázkam.

ktorý je uspôsobený len na vyjadrovanie faktov, a nie hodnôt. "Naše slová, ako ich používame vo vede, sú nádoby, ktoré nemôžu obsahovať a oznamovať viac ako význam a zmysel, *prirodený* význam a *prirodený* zmysel. Etika je, pokiaľ vôbec niečím je, nadprirodzená a naše slová vyjadrujú len fakty tak, ako šálka na čaj obsiahne len toľko vody, koľko činí objem šálky, aj keby som do nej nalieval po litroch. Pokiaľ ide o fakty a vety, ako sa už povedalo, existuje len relatívna hodnota a relatívne dobré, správne atď." ([8], 13)

Wittgenstein hovorí, že zmysluplne možno vyjadriť len fakty. Relatívne hodnotové sudy sa dajú preformulovať na faktické, a tak sa stávajú vyjadriteľnými. Vzniká otázka, čo s absolútnymi súdmi. Podľa jeho mienky aj keď sa etika nedá vyjadriť, predsa len používame výrazy ako "absolútne dobro", "absolútna hodnota" a pod., ktoré majú etický náboj. Nie je to ďalšie protirečenie vo Wittgensteinovom výklade? Existujú vôbec absolútne sudy, keď ich nemožno vyjadriť?! Bolo vôbec nevyhnutné rozdeliť sudy na relatívne hodnotové sudy a absolútne hodnotové sudy? Sú absolútne hodnotové sudy úplne vylúčené z komunikácie? Úsilie vyjadriť nevyjadriteľné, t. j. absolútnu hodnotu, je podľa neho "narážaním na hranice jazyka". Etiku dokonca stotožňuje s týmto narážaním. "Toto narážanie na hranice jazyka je etika." ([10], 68) Samozrejme, musíme mať na mysli, že je to etika v jeho chápaní.

Čo mieni Wittgenstein týmto narážaním na hranice jazyka? Sú určité stavy vedomia, ktoré majú pre človeka "vnútornú, absolútnu hodnotu". V jazyku vyjadrujúcom fakty nemôžeme tieto zážitky vyjadriť, lebo sú mimo sveta faktov. O aké zážitky ide? Wittgenstein ilustruje tieto zážitky na vlastnej skúsenosti. Jeden je "zážitkom úžasu nad existenciou sveta" ([8], 18), je spojený so stavom vedomia, v ktorom "*sa čudujem, že svet existuje*" ([8], 14). Vtedy je náchylný použiť formulácie "Aké zvláštne, že vôbec niečo existuje!" alebo "Aké čudné, že svet existuje!" ([8], 14) Ďalší zážitok, o ktorom sa zmieňuje, by sa dal podľa neho nazvať "zážitkom *absolútnej bezpečnosti*. Mám na mysli stav vedomia, keď mám sklon povedať: Som v bezpečí, nič zlé sa mi nemôže stať, nech sa stane čokoľvek." ([8], 14 - 15) Ako ďalší osobný zážitok opisuje Wittgenstein *pocit viny* ([8], 16).

Wittgenstein upozorňuje, že jazykové vyjadrenie týchto zážitkov je nezmyslom a keď človek povie "Udivuje ma existencia sveta", zneužíva jazyk. Tí, ktorí majú takéto zážitky, ich nemôžu vyjadriť slovami, pretože majú pre nich "vnútornú, absolútnu hodnotu". Priblížiť ich možno len prostredníctvom podobenstiev alebo alegórií. Wittgenstein dôrazne nabáda na to, aby sme si uvedomili, "že určité charakteristické zneužívanie jazyka preniká všetkými etickými a náboženskými výrazovými formami" ([8], 16).

Keď povieme, že niekto "je dobrý chlapik", slovo *dobrý* tu nepoužívame v rovnakom význame, ako keď povieme "On je dobrý futbalista", a predsa je tu určitá podobnosť medzi prvým a druhým použitím slova *dobrý*. To znamená, že keď používame etické a náboženské výrazové formy (absolútne sudy?), poskytujeme iným nejakú informáciu a oni nám rozumejú vďaka tomu, že tieto výrazy majú alegorický význam. Možno tomu rozumieť aj tak, že ak aj etika (resp. náboženstvo) je nevyjadriteľná, predsa len možno formou jazyka inému človeku niečo etické (náboženské) tlmočiť. Keby to tak nebolo, nemohli by sme pochopiť Wittgensteinove myšlienky.

Problém spočíva podľa Wittgensteina v tom, že podobenstvo musí byť podobenstvom niečoho, a ak možno opísať určitý fakt pomocou podobenstva, musí existovať aj možnosť opísať ho bez podobenstva. Ak sa však podobenstvo "odstráni", ukáže sa, že žiadne fakty, ktoré by opisovali, neexistujú. Keď sa hovorí o zážitkoch, hovorí sa aj o faktoch: ved' zážitky sa odohrali na určitom mieste, trvali určitý čas, ktorý je možné vymedziť, takže ich možno v dôsledku toho opísať. Keďže však zážitky majú pre človeka bytostnú či absolútnu hodnotu, vzniká paradox, ktorý spočíva v tom, že "zážitok - fakt, ako sa zdá, má nadprirodzenú hodnotu" ([8], 17). Wittgenstein vysvetľuje, že pre tento paradox nedokážeme vyjadriť všetko, čo by sme chceli vyjadriť. Úsilie hovoriť o zážitkoch vedie vlastne k zneužívaniu jazyka - "jazykové vyjadrenie tohto zážitku je nezmyslom". Nieкто by síce mohol priznať, že určitý zážitok má absolútnu hodnotu, ale iba v tom zmysle, že zatiaľ sa nenašla správna logická analýza etických a náboženských výrazov. Wittgenstein je však presvedčený, že to nie je správne vysvetlenie. Pretože "nielenže žiadny mysliteľný opis by nebol v stave charakterizovať, čo rozumiem pod absolútnou hodnotou, ale dokonca by som musel vopred odmietnuť každý zmysluplný opis, ktorý by vôbec nieкто mohol navrhnúť, práve na základe toho, že je zmysluplný" ([8], 18). Wittgenstein na záver *Prednášky o etike* konštatuje: "Teraz vidím, že tieto nezmyselné výrazy nie sú nezmyselné preto, že sa pre ne doposiaľ nenašli správne výrazy, ale že ich nezmyselnosť je ich vlastnou podstatou. Práve pomocou nich som chcel prekročiť svet - a to znamená: zmysluplný jazyk." ([8], 18) Wittgenstein sumarizuje: "Niečo ma nutkalo zaútočiť na hranice jazyka a myslím si, že je to pud všetkých ľudí, ktorí sa niekedy pokúsili písať alebo hovoriť o etike a náboženstve. Toto útočenie na steny našej klietky je celkom a absolútne beznádejné. Pokiaľ etika vychádza zo želania povedať niečo o poslednom zmysle života, absolútnom dobre a absolútne hodnotnom, nemôže byť žiadnou vedou. Ved' to, čo vypovedá, nijako nezväčšuje naše poznanie. Je však svedectvom určitej tendencie v ľudskom vedomí, ktorú si osobne nemôžem vysoko nevážiť a ktorej by som sa za žiadnu cenu nechcel posmievať." ([8], 19)

Inými slovami, podľa Wittgensteina sa musíme zmieriť s tým, že etické, zázračné, náboženské a všetko, čo je späté s absolútnymi hodnotami, sa vymyká zmysluplnému a vedecky adekvátnemu jazyku. Máme k dispozícii len dve úrovne na šírenie informácií: jedna je úroveň zmysluplných vedeckých viet a druhá je úroveň absolútnych súdov a absolútnych hodnôt. O tejto úrovni nemôžeme však vypovedať, môžeme na ňu len ukázať. Tretí spôsob neexistuje. Ak niečo má pre mňa absolútnu hodnotu, nemožno to vyjadriť vedeckým jazykom a môžem "o tom hovoriť len v prvej osobe". Hodnota nevedeckých výrokov je vyššia. Záver, že etika, pokiaľ sa snaží povedať niečo o poslednom zmysle života, o absolútnom dobre a absolútne hodnotnom, nemôže byť žiadnou vedou a že v tejto podobe nemá do činenia s poznaním, je z hľadiska jeho koncepcie etiky logický.

Napriek všetkému, aj k nevyjadriteľnému sa môžeme priblížiť. Aj nevyjadriteľné môžeme do istej miery zachytiť, aj keď vždy s istým skreslením. Informáciu pochopia však len tí, ktorí mali podobný zážitok či skúsenosť. Možno sa odvolať na Wittgensteinovu poznámku k básni *Hloh grófa Eberhada* od Ludwiga Uhlanda. Na túto báseň ho upozornil Engelmänn, ktorý takisto zastával názor o nevyjadriteľnosti pravdy, ktorá sa ukazuje. A práve Uhlandova práca je akoby vzorom pre to, ako sa dá naznačiť

nevyjadriteľné. Uhland "nevyjadriteľne vyjadril nevyjadriteľné" paradoxne tým, že sa vôbec neusiloval nevyjadriteľné vyjadriť. Wittgenstein sa Uhlandovým dielom nadchol a v súvislosti s ním napísal v liste Engelmannovi: "Keď sa neusilujeme vyjadriť to, čo je nevyjadriteľné, tak nie je nič stratené. Naopak, nevyjadriteľné je - nevyjadriteľne - ob-siahnuté vo vyjadrenom!" (9. 4. 1917) (podľa [1], 161, a [3], 102)

1. 4. Etika ako vnútorná, absolútna hodnota. Etika v *Traktáte* a v *Zápisníkoch* sa javila ako niečo vyššie, mystické, dokonca mimo sveta (teda zrejme aj mimo človeka), a preto bola nevyjadriteľná. (Je zaujímavé, že Wittgenstein v *Prednáške o etike* slovo "mystika" či "mystický" nepoužíva.) V *Prednáške o etike* sa etika chápe ako nadprirodzená a zároveň vystupuje aj ako "vnútorná, absolútna hodnota" na úrovni hlboko subjektívnych a intímnych zážitkov, ktorých slovné vyjadrenie je len podobenstvom, pretože samé osebe sú nevyjadriteľné. O etickom a absolútne hodnotnom môže človek hovoriť len v prvej osobe. To je však už iný pohľad na etiku, na etiku ako na niečo, čo je v individuálnom živote človeka nesmierne dôležité, cenné, čo je vnútornou, absolútnou hodnotou. Ide však už nie o hodnotu mimo sveta, ale o hodnotu vo svete človeka. Zdá sa, že tu ide o pokus uchopiť transcendentné cez intímnu sféru. Nedošlo tu však k výraznému posunu v chápaní "umiestnenia" etiky? Zdá sa, že áno. Je síce pravda, že Wittgenstein v *Zápisníkoch* píše: "Je to pravda: človek je mikrokozmos. Ja som môj svet" (12.10.16) ([8], 84), a že teda automaticky, keď hovoríme o svete ako takom, môžeme si predstavovať svoj svet, ale k tejto zmene rovín v chápaní etiky dochádza bez akéhokoľvek náznaku z jeho strany.

Treba povedať, že Wittgensteinove názory sú veľmi zložité a miestami ťažko sledovateľné, je v nich mnoho konfúzných miest. S istotou možno konštatovať len jedno: Wittgensteinova etika nie je etikou v tradičnom zmysle slova a závery, ktoré sa robia o jeho etike (že je nadprirodzená, nevyjadriteľná, netvorí teoretický systém, nedá sa jej naučiť), sú aplikovateľné iba na túto etiku. Wittgensteinova etika nie je systémom tvrdení alebo poznatkov. Jeho "opovrhovanie" teóriou a poučkami je známe. Waisman-nove poznámky zo 17. decembra 1930 svedčia o tom, že Wittgenstein nepokladal etiku za teóriu. "Etické sa nedá vyučovať. Keby som mohol niekomu inému objasniť podstatu etického prostredníctvom teórie, potom by etické nemalo žiadnu hodnotu. Vo svojej prednáške o etike som hovoril na záver v prvej osobe: Myslím si, že je to niečo celkom podstatné. Tu sa nedá nič viac konštatovať; môžem vystupovať len ako osobnosť a hovoriť v prvej osobe. *Pre mňa* nemá teória žiadnu hodnotu. Teória mi nič nedáva." ([10], 117)

Wittgenstein si bol vedomý, že jeho ponímanie etiky je odlišné od tradičného, ktoré nazval "táraním". Waismann v poznámkach z 29. decembra 1929 uvádza Wittgensteinove myšlienky: "Považujem za dôležité, že sa všetkému tomu táraniu o etike - či poskytuje poznanie, či existujú hodnoty, či sa dá definovať dobro atď. - urobí koniec. V etike sa vždy pokúšame povedať niečo, čo sa netýka podstaty veci a ani sa nemôže týkať. Je a priori isté: Čo sa chce vždy nazvať definíciou dobra - to je vždy len nedorozumenie..." ([10], 117) Toto nedorozumenie vyvoláva skutočnosť, že dobro je nedefinovateľné. Wittgenstein sa tu odvoláva na Moorove názory o nedefinovateľnosti dobra ([10], 69).

Je otázne, že aj keby sme došli k záveru o nedefinovateľnosti dobra, či by sme mohli dôjsť na základe tohto názoru k negovaniu tradičnej etiky. Takýto názor zrejme nie je správny.

2. Wittgensteinove úvahy o etike v 40-tych rokoch 20. storočia. Hlavným prameňom, o ktorý sa opierame pri skúmaní Wittgensteinových názorov na etiku v neskorom období jeho tvorby, je článok jeho študenta a kolegu Rusa Rheesa *Some Developments in Wittgenstein's View of Ethics* [2]. V tomto článku Rhees nielenže zachytáva vývoj Wittgensteinových názorov na etiku, ale podáva najmä svedectvo o tom, akú podobu mali Wittgensteinove predstavy o etike v 40-tych rokoch minulého storočia, o ktorých sa v odbornej literatúre vie veľmi málo. Rheesov článok svedčí po prvé o tom, že Wittgenstein uvažuje o etike aj v neskorom období svojej tvorby. Po druhé o tom, že Wittgensteinove názory na etiku v tomto období sa výrazne odlišujú od jeho názorov v predchádzajúcom období, prezentovaných najmä v *Zápisníkoch* a v *Traktáte, v Prednáške o etike* a vo Waismannových záznamoch. V tejto časti sa pokúsime naznačiť, v čom spočíva tento obrat vo Wittgensteinových názoroch na etiku.

Ako sa uvádza vyššie, v prvom období dominuje u Wittgensteina dôraz na etiku ako absolútnu hodnotu, nachádzajúcu sa mimo sveta faktov, ktorá je v jazyku nevyjadriteľná. Etika prestavuje niečo transcendentné, niečo, čo je akoby rovnocenné s estetikou, späť s mystikou a náboženstvom. V strednom štádiu Wittgenstein na jednej strane ponecháva etiku vo sfére nadprirodzeného, na druhej strane ju umiestňuje do hlbokej intímnej sféry. O etike možno hovoriť len v prvej osobe, uvádza príklady, ako sa neúspešne pokúšame prostredníctvom jazyka vyjadriť to, čo sa vyjadriť nedá. Nad'alej podčiarkuje rozdiel medzi hodnotami a faktmi, rozdeľuje hodnotové sudy na absolútne a relatívne, opätovne zdôrazňuje, že etické, absolútne hodnotové sudy sú nezmyselné. Tieto úvahy ho privádzajú k záveru, že etika nie je teória a nemôže byť vedou.

Wittgensteinove úvahy o etike a etickom v štyridsiatych rokoch 20. storočia znamenajú obrat v porovnaní s jeho predchádzajúcimi názormi. Pre jeho chápanie etiky v tomto období je charakteristické: 1. slovo "etika" používa v tradičnom zmysle; 2. v diskusiách o etike sa venuje každodenným morálnym problémom; 3. spresňuje svoje názory o nevyjadriteľnosti absolútnych súdov; 4. uvažuje o etike ako o teoretickom systéme; 5. etiku nevníma ako jedno učenie, ale ako celok pozostávajúci z viacerých teoretických systémov; 6. svoju teóriu jazykových hier aplikuje na etické systémy: Nemožno posudzovať správnosť konania, ktoré sa uskutočnilo v rámci určitého etického systému, etickým "metrom" iného systému.

Prvé, čo bije do očí pri analýze Rheesovho článku, je to, že Wittgenstein sa pohybuje v priestore vyhradenom pre etiku v tradičnom zmysle - v diskusiách o etike sa nezmieňuje o transcendentnom, ale koncentruje sa na reálne morálne problémy ľudského bytia.

2. 1. Kedy možno hovoriť o etickom probléme.³ Rhees uvádza, že Wittgenstein bol ochotný diskutovať o probléme (etickom alebo morálnom) len vtedy, keď si vedel predstaviť jeho riešenie. Na Rheesovu otázku, či Brutus konal šľachetne, keď zabil Cézara (ako mienil Plutarch), alebo konal zlo (podľa Danteho), Wittgenstein odpovedal, že to nie je práve to, o čom by sa mohlo diskutovať. "Z hľadiska tvojho života by si nevedel, čo sa odohralo v jeho mysli pred tým, než sa rozhodol zabiť Cézara. Čo by bol musel cítiť, aby si povedal, že zabitie jeho priateľa bolo šľachetné?" - pýta sa Wittgenstein ([2], 99). V podobnom zmysle sa Wittgenstein zmienil o otázke, ktorú nachádzame v jednej z Kierkegaardových esejí: "Má človek právo nechať sa zabiť pre pravdu?" Podľa Wittgensteina to nie je preňho problém. "Ja neviem, aké by to bolo nechať sa zabiť pre pravdu. Neviem, ako sa taký človek musel cítiť, v akom bol duševnom stave a pod. To môže dosiahnuť bod, v ktorom sa celý problém mení [waver] a prestáva byť vôbec problémom." ([2], 99)

Wittgenstein súhlasil s Rheesovým návrhom diskutovať o probléme muža, ktorý došiel k záveru, že alebo musí opustiť manželku, alebo zanechať výskum rakoviny. Wittgenstein hovorí, že postoj tohto muža bude v rôznych obdobiach odlišný. Ako jeho priateľ mu môže povedať, že má zostať pri manželke. Takéto riešenie by znamenalo etický postoj. Muž by však mohol namietat, že má povinnosti aj vo výskume. Na túto jeho poznámku možno odpovedať upozornením, že výskum môže predsa viesť aj niekto iný. Muž sa môže relatívne ľahko vyrovnat s účinkom svojho rozhodnutia na manželku a tvrdiť, že pravdepodobne nie je pre ňu osudovým partnerom a že keby ju opustil, pravdepodobne by sa znovu vydala. Mohlo by to byť aj ináč: napríklad keby zanechal výskum, nebol by pre ňu viac vhodným manželom. Vidíme, že v danej životnej situácii sa muž môže rozhodnúť pre rôzne riešenia. Wittgenstein hovorí: "Čokoľvek napokon urobí, to, ako veci dopadnú, môže ovplyvniť jeho postoj." ([2], 100) Môže zostať pri manželke, alebo môže sa rozhodnúť opustiť ju. Podľa Wittgensteina toto je riešenie etického problému. Dodáva však, že je to riešenie etického problému len u človeka, ktorý sa neriadi určitým etickým systémom. Ved' keby tento muž vychádzal z kresťanskej etiky, potom by jeho riešenie bolo absolútne jasné: neopustí svoju manželku a ťažisko problému sa presúva do uvažovania o tom, ako byť čo najlepším manželom v zmenených okolnostiach. Otázka "Mám ju opustiť, alebo nie?" tu nie je problémom.

Zaujímavými sa javia Wittgensteinove názory o "správnej etike". Hovorí: "Nieкто by sa ma mohol spýtať, či je takéto interpretovanie otázky v kresťanskej etike správne alebo nie. Chcel by som povedať, že takéto otázka nemá zmysel." ([2], 100) Ved' ten, kto by rozmýšľal v inom etickom systéme, by nemohol odpovedať, ktoré riešenie otázky by bolo správne a ktoré nesprávne, ved' my nevieme, "aké by bolo toto rozhodnutie - čím by bolo determinované, aký druh kritérií by bol použitý atď." ([2], 100) Bolo by to ako chcieť rozhodnúť, ktorá z dvoch štandard správnosti je tá pravá a správna ([2], 100).

2. 2. K nevyjadriteľnosti hodnotových súdov. Súdci podľa Rheesovho článku, dôležitým posunom vo Wittgensteinových úvahách v 40-tych rokoch sú jeho kritické poznámky o nevyjadriteľnosti hodnotových súdov, ktoré tvorili základ jeho názorov na etiku v predchádzajúcom období. Z jeho článku nie je však dostatočne jasné, v akej

³ Podľa Rheesa ide o diskusiu s Wittgensteinom v roku 1942 ([2], 98).

podobe sa táto kritika odohrala. To, čo je nové v porovnaní s predchádzajúcimi Wittgensteinovými úvahami, by sme nazvali skôr "ďalším vysvetľovaním a spresňovaním" myšlienky o nevyjadriteľnosti absolútnych hodnotových súdov. Týka sa predovšetkým upresnenia, kedy tvoríme hodnotové súdy. Podľa Wittgensteina hodnotové súdy nerobíme v ľubovoľnom čase, ale len za určitých okolností, v ktorých má zmysel ich urobiť ([2], 96). To znamená, že absolútny súd používame za určitých konkrétnych okolností. Už citovaná veta "Mali by ste chcieť správať sa lepšie", ktorá je vôbec prvým Wittgensteinovým príkladom absolútneho hodnotového súdu, je mienená vo vzťahu ku konkrétnemu správaniu istého človeka. Absolútny súd však nesie v sebe význam, ktorý siaha "za hranice týchto okolností" ([2], 97), v ktorých súd vznikol.

Wittgenstein už v *Prednáške o etike* naznačil, že pochopiť, čo sa skrýva za pokusom vyjadriť to, čo je pre človeka absolútnou, vnútornou hodnotou, môžu len ľudia, ktorí mali už podobné zážitky. Wittgenstein v období, o ktorom píše Rhees, poukazuje na úlohu vonkajšieho kultúrneho prostredia, v ktorom vznikajú hodnotové súdy. Rhees vyjadruje Wittgensteinove názory: "Aby sme mohli porozumieť hodnotovým súdom, musíme vedieť niečo o kultúre, náboženstve, v rámci ktorých bol hodnotový súd vytvorený, ako aj o zvláštnych okolnostiach, ktoré ho vyvolali." ([2], 98)

Aby ľudia rozumeli významu, ktorý je mimo okolností, musia poznať samotné okolnosti, v ktorých sa daný súd použil, resp. mali by poznať, čím sa tieto okolnosti odlišujú od iných. Rhees opisuje túto požiadavku takto: "Keby ste povedali, že morálne pokarhanie, ak je oprávnené, má význam aj za hranicami okolností, mnohí by vám rozumeli. A keď opíšeme odlišnosť, ktorá spôsobuje, že robíme poznámku tohto druhu, budeme vedieť, čo sa mieni opísaním toho 'za hranice.'" ([2], 98) Rozlúštenie a pochopenie významu hodnotového súdu prináša prax. Myslíme si, že práve to je stav, na ktorý sa dá aplikovať Wittgensteinova poznámka z roku 1950: "Šermuje slovami, pretože chce niečo povedať a nevie to vyjadriť. Zmysel dáva slovám prax." ([6], 128)

Súhlasíme s poznámkou Rheesa, že Wittgenstein sa síce v *Traktáte* zmieňuje o problémoch života, nezmieňuje sa však o príležitostiach alebo problémoch, v ktorých by sa mohol urobiť určitý hodnotový súd. Otázka "problémov" života" je postavená veľmi všeobecne, abstraktne, takže nemožno identifikovať, kedy a za akých okolností vlastne tieto problémy života vznikajú.

2. 3. Etika ako etická teória a hľadanie správnej etiky. Mimoriadne významným posunom vo Wittgensteinových etických úvahách v tomto období je akceptovanie etiky ako etickej teórie. Ak si spomenieme na jeho výroky, že etiku nemožno budovať ako teóriu a že jeho teória nezaujima, lebo mu nemôže nič dať, ide o skutočne zásadný obrat v myslení, v ktorom koriguje do istej miery svoje predchádzajúce predstavy o etike. Hovorí: "Ľudia mali predstavu etickej teórie - je to idea hľadania pravej podstaty dobra alebo povinnosti. Platón chcel urobiť nasledovné - usporiadať etický dopyt smerom k nájdeniu pravej podstaty dobra - tak, aby sa dosiahla objektivita a vyhlo sa relativite. Myslel si, že relativite sa treba vyhnúť za každú cenu, pretože by deštruovala imperatív v morálke." ([2], 100)

Wittgenstein sa vrátil k problému *správnej etiky* roku 1945. Hovorí, že existuje viacero etických systémov (aj táto myšlienka je nová) a nemá zmysel hovoriť o tom,

ktorý z nich je správny. Keby niekto povedal, že "jeden z etických systémov musí byť správny alebo správnejší", urobil by hodnotový súd. Podobne ako človek, ktorý by reagoval na jeho výrok slovami: "Dobre, predpokladajme, že hovorím, že kresťanská etika je správny systém." Podľa Wittgensteina táto veta hovorí o tom, že daný človek prijíma kresťanskú etiku. V etických systémoch nemáme do činenia so systémami koncipovanými zo zmysluplných výrokov, o ktorých sa dá povedať, či sú pravdivé alebo nepravdivé. Povedať, že niektorý z týchto etických systémov je správny, je celkom iné ako povedať, že jedna z týchto fyzikálnych teórií musí byť správna, pretože "spôsob, akým nejaká skutočnosť korešponduje - alebo protirečí - fyzikálnej teórii, tu nemá náprotivok" ([2], 101).

Podľa Wittgensteina "ak hovoríte, že existujú rozličné systémy etiky, nehovoríte, že všetky sú rovnako správne. To nič neznamená. Práve tak by nič neznamenalo, keby sa povedalo, že každý z nich bol správny z jeho vlastného stanoviska. To by mohlo len znamenať, že každý usudzuje tak, ako usudzuje." ([2], 101)

Je nesporné, že tieto Wittgensteinove predstavy o etike sa formujú už na pozadí (či v kontexte) jeho nových úvah o jazyku, logike a matematike. Jeho názor, že neexistuje žiadny jeden systém, v ktorom možno v jeho čistote a v jeho podstate skúmať problém, čo je etika, je zaujímavý nielen tým, že dokazuje túto súvislosť, ale najmä tým, že ukazuje, že Wittgenstein akceptuje existenciu tradičného ponímania etiky. "Používame termín 'etika' pre mnoho systémov a pre filozofiu je táto mnohosť dôležitá." ([2], 101)

Wittgenstein predpokladal, že jadro rozličných etických systémov spočíva v spoločnom. Etiku, v tomto kontexte azda presnejšie morálku, nestotožňoval ani so zvykmi a obyčajami, ani s pravidlami, ani s príkazmi, ba ani so "sociologickými deskripciami" ([2], 101). Tvrdil, že musia byť dôvody na tvrdenie, že ľudia, ktorí nasledujú nejaký osobitý systém, usudzujú eticky, t. j. "že oni považujú toto alebo tamto za dobré". To však neznamená, že to, čo hovoria, musí byť vyjadrením niečoho ultimatívnejšieho. Hovoril, že to, čo by sa mohlo nazvať 'antropologickou metódou', sa ukázalo ako čiastočne úspešné vo filozofii: je to predstava "kmeňa, v ktorom ľudia konajú určitým spôsobom..." ([2], 101). To, že v tejto situácii Wittgenstein hovorí vlastne o morálke, dokazuje podľa nášho názoru aj situácia, ktorú spomína Rhees: Keď raz citoval Goeringa "Právo je to, čo sa nám páči", Wittgenstein zareagoval: "Práve to je druh etiky." ([2], 101 - 102) Wittgenstein zrejme chcel poukázať na to, že aj právo, podobne ako etika, reguluje správanie človeka v komunite.

2. 4. Vplyv teórie jazykových hier na predstavy o etike. Z Rheesovho článku je zrejme, že na zmene Wittgensteinovho chápania etiky sa nemohli neodraziť názory, ktoré rozvíjal vo *Filozofických skúmaníach*, najmä jeho idey o jazykových hrách.

Keď Wittgenstein hovorí, že nejaká jazyková hra alebo systém ľudskej komunikácie je "pravý", myslí tým, že sa dostaneme do rozpakov, ak sa pokúsime vybudovať rozsiahlejší alebo dokonalejší systém pre to, čo sa povedalo v pôvodnom systéme. Ved' čokoľvek by sa povedalo v novom systéme, nebolo by to zhodné (to isté) s tým, čo sa povedalo v pôvodnej jazykovej hre ([2], 102). Vychádzajúc z Rheesovej interpretácie Wittgensteina, platí to aj pre etické systémy. "Keď študujeme iné etické systémy, ktoré sa odlišujú od našich, existuje zvláštne pokušenie interpretovať ich. Sme náchylní

myslieť si, že výrazy, tak, ako sa používajú v iných etických úvahách, majú nejaký význam, ktorý nám naznačujú - namiesto toho, aby sme skúmali, ako sa používajú v pôvodných systémoch." ([2], 102 - 103)

Rhees uvádza Wittgensteinov príklad, že francúzske výrazy *L'homme est bon* a *La femme est bonne* môžu u nás vyvolať silné pokušenie myslieť si, že to znamená, že existuje mužské dobro a ženské dobro. A pritom to tak vôbec nie je. Keď Francúzi hovoria *L'homme est bon* a *La femme est bonne*, len hovoria gramaticky správne, že muž je dobrý a žena je dobrá.

Keď uvažujeme o inom etickom systéme, vzniká silné pokušenie myslieť si, že to, čo sa nám zdá, že je v danom systéme legitímne, musí byť skutočne legitímne. Skutočné dôvody alebo motívy nejakého skutku sú také, aké sú, a nie také, aké ich vidíme z vlastného etického systému ([2], 103). Preto Wittgenstein apeluje, aby sme sa vyhlili tomu, že budeme za skutočné dôvody považovať tie dôvody, o ktorých si myslíme, že sú skutočné, a nie tie dôvody, ktoré skutočne existujú ([2], 103).

Po preštudovaní Wittgensteinových názorov na etiku dochádzame k záveru, že neskorý Wittgenstein sa v chápaní etiky odlišuje od skorého Wittgensteina. Ten najdôležitejší rozdiel spočíva v tom, že Wittgenstein v štyridsiatych rokoch operuje termínom "etika" v tradičnom zmysle a hovorí o etických systémoch. Podľa Rheesovej state sa však nedá presne určiť, či Wittgenstein chápe teoretické systémy ako systémy pozostávajúce z absolútnych hodnotových súdov.

Myslíme si, že posun v jeho logicko-filozofických názoroch v neskoršom období jeho tvorby, obzvlášť teória jazykových hier, sa nemohli neodraziť v názoroch na etiku. V každom prípade to, čo kedysi nazval "taraním", berie teraz vážnejšie. Etika, podobne ako jazyk, nepredstavuje jeden uzavretý systém, ale množstvo rôznorodých systémov. Posudzovať jeden systém z pozície druhého nie je možné. Do akej miery je ešte uňho funkčný model videnia *sub specie aeternitatis* ako videnie sveta a do akej miery by mal tento model stáť nad jednotlivými etickými systémami, je otvorenou otázkou.

Záver. Prikláňame sa k názoru, že Wittgenstein považoval problémy etiky po celý život za mimoriadne dôležité. Nesmierna náročnosť vyrovnávania sa s morálnymi problémami vo vzťahu k sebe samému, ale aj k iným ľuďom, s ktorou sa Wittgenstein boril po celý svoj život, o čom svedčia údaje z jeho života, minimálne však snaha zostať slušným človekom, byť poctivý pri hľadaní pravdy, ako aj neschopnosť a nemožnosť vyjadriť tieto hlboko intímne stavy duše a mysle, ho mohli priviesť k presvedčeniu, že etika je hodnota sama osebe, že o nej nemožno hovoriť, že je nadprirodzená a pod. A že etiku v tejto podobe už vôbec nemôžeme uchopiť jazykom, je na základe jeho logicko-filozofickej koncepcie jazyka úplne jasné.

Posun v názoroch na etiku, zreteľný už v 30-tych rokoch, bol posunom k reálnym situáciám, v ktorých používame absolútne hodnotové súdy, a pokusom vysloviť, že človek sa pokúša v jazyku vyrovnat' s morálnymi problémami alebo s problémami života, žiaľ, jazyk nám to nedovoľuje, a tak je toto ľudské úsilie len "pudom" a "narážaním na hranice jazyka". Zdá sa, že ani pod vplyvom zhovievavejšieho názoru na tradičnú etiku a relativistických momentov v istej jazykovej hre Wittgenstein neupustil od chápania etiky, ktoré prezentuje v *Zápisníkoch* (1914 - 1916), *Traktáte* a *Prednáške o etike*. Zdá

sa, že napriek výraznému posunu v chápaní etiky smerom k jej "poľudšťovaniu" a "zostúpeniu z nebies" zostáva zároveň verný chápaniu etiky ako niečoho vyššieho, ležiaceho mimo sveta, nadprirodzeného, spätého s Bohom.

Analýza Wittgensteinových názorov na etiku nás priviedla k poznaniu, že pokiaľ hovoríme o "Wittgensteinovej etike", mali by sme mať vždy na zreteli, o čom vlastne hovoríme, a pokiaľ si osvojujeme niektoré jeho závery o etike, je korektné a nevyhnutné uviesť, pre aké chápanie etiky Wittgenstein tento záver urobil. Ináč by sme sa mohli dopustiť omylu, ktorý by mohol mať neblahé následky pre tradičnú etiku a bol by v priamom rozpore s Wittgensteinovou túžbou po poctivom hľadaní pravdy.

LITERATÚRA

- [1] MONK, R.: *Wittgenstein. Údel génia*. Praha, Hynek 1996.
- [2] RHEES, R.: "Some Developments in Wittgenstein's View of Ethics." In: Rhees, Rhush: *Discussions of Wittgenstein*. London, Routledge & Kegan Paul 1970.
- [3] SCHULTE, J.: *Wittgenstein. Eine Einführung*. Stuttgart, Reclam 1992.
- [4] WITTGENSTEIN, L.: *Notebooks, 1914 - 1916*. Translated by G. E. M. Anscombe. Edited by G. H. von Wright. Oxford, Basil Black 1961.
- [5] WITTGENSTEIN, L.: *Logisch-Philosophische Abhandlung. Tractatus logico-philosophicus. Kritische Edition*. Hrsg. von Brian McGuinness und Joachim Schulte. Frankfurt am Main, Suhrkamp 1998.
- [6] WITTGENSTEIN, L.: *Rozličné poznámky*. Praha, Mladá fronta 1993.
- [7] WITTGENSTEIN, L.: "Tractatus Logico-Philosophicus." In: *Logický empirizmus a filozofia prírodných vied. Antológia z diel filozofov IX*. Bratislava, Vydavateľstvo politickej literatúry 1968, s. 139 - 175.
- [8] WITTGENSTEIN, L.: "Vortrag über Ethik." In: *Vortrag über Ethik und andere kleine Schriften*. Hrsg. Joachim Schulte. 2. Aufl. Frankfurt am Main, Suhrkamp 1989.
- [9] WITTGENSTEIN, L.: "Zápisníky 1914 - 1916." In: *Filosofický časopis*, roč. 47, 1999, č. 5, s. 793 - 813.
- [10] *Wittgenstein und der Wiener Kreis. Gespräche, aufgezeichnet von Friedrich Waismann*. Aus dem Nachlass herausgegeben von B. F. McGuinness. Frankfurt am Main. Suhrkamp, 1989.

Príspevok vznikol na Katedre kulturológie FiF UK v Bratislave ako súčasť grantového projektu č. 1/9240/02.

Doc. PhDr. Anna Remišová, CSc.
Katedra kulturológie FiF UK
Gondova 2
818 01 Bratislava
SR